

ՀՐԵՒՅ

ՆՈՐԱՂԱՆԴՆԵՐ

Հրեայ ռաբբիներէն փիլիսոփայ մը Վրայցնախանուն՝ իր կրօնակիցներուն մէջ ապիծալ խաղաղանք մը հնարելու ձեռք զարկաւ. Գերմանիայի ամէն մեծ քաղաքներուն մէջ կուսակից ունեցաւ. եւ շատ տեղէն շատ մարդիկ ալ ասոր դուրսինն ընդունելին գրով յայտնեցին. Եւս աղանդաւորները խօսք կուտան հրէական-թալմուտեան ամէն ծէսերէն եւ աքարողութիւններէն հրաժարելու. եւ թլիստութիւնը պարտաւորիչ բան մը չսեպելու ո՛չ կրօնական եւ ո՛չ քաղաքական կողմէն*։ Խօսք ալ կուտան հաւատալու

* Թլիստութիւնը կրօնական նկատմամբ ոչարտա-

և Զանաչելու որ, իրենց գաւառակից գերմանացիներուն հետ միանալով Ս' եսիային աշխարհք եկածը ընդունին, ինչպէս որ անոնք ինչո՞ւնէն: Գերմանիայի փիլիսոփայ եւ բողոքական կարգացողներէն ոմանք՝ Քրիստոս եկած է կըսեն. բայց սուրբ աւետարանին մէջ պատմուած հրաշքներուն մէկ մէկ մտացածին եւ ծաղրական մեկնութիւն տալով կը փրտուեցընեն. եւ ասոնց ընդունածը պատմական Քրիստոս կը սեպուի. որովհետեւ պատմուածին մէկ մասը ստոյգ կը սեպեն: Ուրիշները կըսեն որ Քրիստոս անունով յատուկ մարդ մը աշխարհք եկած չէ'. ինչ որ կը պատմուի նէ անոր վրայ՝ այլաբանական բան մըն է. եւ բովանդակ մարդկութեան կառնուի: Եսոնց ընդունած քրիստոսն ալ այլաբանական է: Ռաբբի Քըրայցնախին ընդունելիքը եւ հետեւողներուն ընդունել տալիքը ասոնց ո՞րն ըլլալը յայտնի չէ'.

Ըստ նորադանդ, կամ ինչպէս որ կըսեն. նորոգելալ հրէութեան հետեւողները օրէ օր կը շատնան. եւ ասոնց անունները կը տպուին եւ հեռու երկիրներ կը խրկուին. որ եւս առաւել շատնալու ճամբայ մըն է: Իսրայէլացիներու երեք հաշակաւոր կարգացողներ ասոր վրայօք իրարու հետ թղթակցութիւն մը բացին. որ կրտուի թէ մօտերս պիտի հրատարակուի (կըսէ յօդուածոյս հեղինակը, որ 1843ին կը գրէր). եւ ասոնց մէջ պիտի բացատրեն այս հերձ-

ւորիչ չսեպելը. համար կամ Ս' ուլսէսի օրէնքը Եստուածադիր ըլլալը ուրանալու են, կամ Քրիստոս խափանցը բսելու են: Որովհետեւ Քրիստոս եկաւ չեն ըսեր, միւսը կը մնայ:

ուածոցն պատճառները . որուն հիմն է՝ կրօնական ան-
խըտրութիւնը վերցնելու եւ քրիստոնեաններուն հետ
եղբայրաբար միանալուն՝ ձեռքերնուն եկածին չափ դիւ-
րութիւն տալ իրենց կողմէն :

Այնչէս մը հասկընալու համար թէ այս նորոգեալ
հրէութիւնը եւ նորոգեալ քրիստոնէութիւնը, որ է
բողոքականութիւնը, ինչ կողմէն իրարու կը մօտե-
նան, հարկ է բողոքականութեան Վերամտախօսի մէջ
հասած հիմնական վիճակին վրայ տեղեկութիւն
ունենալ : Բողոքականութեան բաղմամբ աղանդները
հիմայ երեք գլխաւոր ճիւղի կը բաժնուին . Ս . աւե-
սարանական քաղաքացի (բիւզոսդ էմանսէլիք) . Բ .
մասնոյ ասպետութեանէր (թէխոդ ուղիօնէլ) . Գ . ա-
մենասպասութեան կամ անկախացի փիլիսոփաներ (Ֆի-
լոսօֆ, բանդէիսդ, կամ օգոլադր) : Առաջին կարգին
մէջ են լուսեռականներէն կամ խորհրդական ըստած-
ներէն ո՛րքան հաւատացեալ մնացած են նէ : Աւա-
սիկայ Բրուսիայի տիրող կրօնքը պիտի ըլլայ . բայց
տարտամ կրօնք մը, որ արքունիքը ընտրեր է իրեն
համար . եւ իրեն կենդանութիւնը՝ որ անորոշ բան մըն
է, անկէց կառնէ : Արկրորդ կարգէն են աստուած-
եանները, որ միայն Թուրքիայի դաւանած երկու
յօդուածը կը ճանչնան . զերագոյն էակի մը գոյու-
թիւնը եւ հօգուոյ անմահութիւնը . որ միայն իրենց
խելքը ասանկ պատկերով կամ՝ ուրիշներուն ակնած ու-
թեամբ ընդունած բաներ են . եւ մարդուն խելքը
ինքնին միայն այսքան մը կրցեր է գտնել, Աստուա-
ծային յայտնութիւնէ մը օգնութիւն չառած : Արրորդ
կարգը Վերամտախօսի եւ Վաղղիայի եւ Անգղիայի մէջ

աւելի բազմաթիւ՝ եւ իրենց վարդապետութեան ըսկըզբունքներուն աւելի հաւատարիմ են. միայն տեսածնին եւ շօշափածնին եւ հասկըցածնին՝ գիտեն. վերացեալ եւ ինք զինքը չգիտցող կարողութեան մը արտագրած էակներու կուտակութիւն մը կը ծանչնան. եւ այս կարողութեան անունը Բնութիւն կըսեն. եւ անոր անմահ եւ անկորուստ թաղաւորն է կըսեն մարդկային ազգը, եւ այս իրաւունքիս տէր եղած է իմացական էակ ըլլալովը: Ասոնք աստուածային էութեան սահման կը գնեն իրեն կայ ըլլալը գիտնալը: Եւ որովհետեւ այս գիտնալս միայն մարդը ունի, ամենեւին չտարակուսիր անոր աստուած ըսելու, եւ գերադոյն պաշտօնն ու երկրպագութիւնը՝ որ միայն Աստուծոյ կը վայէ, մարդկային տեսակին տալու. եւ որովհետեւ ինքն ալ այն երկրպագութիւն մատուցած տեսակէն է՝ ինք զինքը պաշտած կըլլայ:

Եւետարանական բարեպաշտները Տիսուտի Վրիտտոսի աստուածային բնութիւնը կը ծանաչեն. անով փրկութեան կը յուսան. ուստի զոնէ մինչեւ հիմայ՝ այս նորոգեալ հրեայներուն հետ մօտութիւն մը չունին: Ինքը զինքը պաշտել սովորեցրնող վարդապետութիւնները հատարտկաց պաշտօն մը չունին. ուստի այս անաստուած փիլիսոփաներն ալ իսրայէլացիներուն հետ չեն կրնար միարանիլ. վասն զի ասոնց մտքին մէջ շատ խորունկ տպաւորուած է Աստուծոյ գաղափարը որ իրենց նախնեացը ինք զինքը յայտնեց, եւ անձառելի ՈՐ Ի՛Ն անունը սովորեցուց: Այլ մնայ ասոնց հետ միանալու՝ փիլիսոփայութեան աստուածական ազանդը. որ է գերմանական փիլիսոփայութիւն

նը. որ զերենք չորս կողմէն պատած պաշարած է։
 Ասոր համար դիւրաւ ետ կը ձգեն Ս' ուխտս մարդա-
 րէին Աստուծոյ խրկուիլը. իրենց նախնիքներուն
 համար եղած հրաշքները, եւ անկէց առնուած օ-
 րենքներուն պիտի, որ կրօնական եւ քաղաքական եւ
 ընկերական օրենքնին կը պարունակէ։ Ինչպէս իստ
 բողոքականներուն հնարած մեկնութիւններնուն ճամ-
 բովը՝ որ Քերմանական Դիւան-Քիւն կը սուրի, հաւատքի
 մէջ էական կամ գլխաւոր հաւատալիք, եւ երկրորդա-
 կան կամ պատահական հաւատալիք կը զանազանեն*։
 Եւ այս երկրորդական հաւատալիքները տեղւոյ կամ ազ-
 գի յատուկ վը դնեն. դիւրին է բողոքականութեան
 աղբատ կրօնքին խառնուիլ. քանի մի երգ երդիլ. եւ
 մէկ երկու քարոզ խօսիլ մարդկային բարոյականը հիմ-
 բըռնելով. չէ թէ սուրբ գրոց սովորեցուցածը։

Յայտնի է որ՝ կրօնական արարողութիւն ըստածը
 ընկերութեան մը հաւատքին հրապարական դաւանու-

* Պարզամիտ ուղղափառներէն ոմանք չգիտնա-
 լով բանին օրկէ՛ց ելելը՝ այս գլխաւոր հաւատալիք-
 ներուն ուրիշներէն տարբերութիւնը ընդունած են.
 եւ գլխաւոր կըսեն սուրբ Երրորդութեան եւ մար-
 դեղութեան եւ հոգւոյն անմահութեան հաւատքը։
 Թիէ որ գլխաւոր հաւատալիք ըսելով՝ հաւատալիքնե-
 րը ամենը մէջը պարունակող յօդուած կը հասկընան
 նէ՛ միայն Եկեղեցւոյ հաւատքն է գլխաւոր հաւատա-
 լիքը։ Թիէ որ հաւատալու հարկաւոր բաները միայն
 ասոնք են, ուրիշներուն չհաւատանք ալ նէ կըլլայ
 ըսել կուզեն նէ՛ հաւատալիքները ամենն ալ գլխա-
 ւոր են. չհաւատալու, հաւատալիքներ ալ կան ըսելը
 յիմարական հակասութիւն մըն է։

Թիւնն է : Երբ որ այս արարողութիւնը փոխուի նէ՝ նշան է որ անկէց առաջ հաւատքի մէջ փոփոխութիւն մը մտած է : Եւս դիտողութիւնովս . որ անհակառակելի ճշմարտութիւն մըն է , կրնայ դիւրաւ հասկցուիլ որ բողոքականութեան սկզբունքը հրեաներուն հաւաքին մէջ մտնելը նոր է : Ղիտոլութիւն եւ դատում ու նեցող մարդոց վրայ ասիկայ աւելի ուժով ազդեցութիւնը կրնէ , որ ինչ կրօնք որ բողոքականութեան սկզբունքներուն կը մօտենայ՝ Եստուածային յայտնութիւն մը ընդունող հաւատքէն կը հեռանայ . եւ Եստուածաշունչը որոց յարգութիւն մատուցանելէն ետ կը կենայ :

Ուրիշ հետաքրքրական բան մըն ալ կայ , որ վերոյ ասացեալներուն հետ կապակցութիւն ունի , եւ հրեաները աստուածեաններուն մէկ ուրիշ կողմէն կը մօտեցնէ : Հրէից սուրբ գրքերուն մէջ անանկ խօսքեր կան որ յայտնապէս Ս եսիային վրայ կը հասկըցուին , եւ հրեայ կարդացողներն ալ ուրիշ կերպ չեն կրնար հասկընալ : Գալու ժամանակն ալ նշանակուած է այնքան յայտնի , որ Վրիստոսի տեառն մերոյ աշխարհք դալէն առաջ մէկը չէր ելած եւ Ս եսիայն եւս ըսելու . Տուգա գալիլեացիին եւ Թեոդասը Վրիստոսի ժամանակը՝ եւ Սիմոն մօզը առաքեալներուն օրը Ս եսիա եւս ըսելով երեւան ելան . եւ ետքը ասոնց պէսերը շատցան : Յիսուսը Ս եսիա ընդունողները անոնք բնաւ չէին կրնար ընդունիլ ալնէ՝ ընդունեցին եւ փնաս կրեցին : Իմացան ասոնց Ս եսիա չըլլալը . ճշմարիտ մեսիայն չճանչցան . իրենց սպասած Ս եսիային դալու ժամանակը արդէն

Թալմուսը շինող ռաբբիններուն ժամանակը շատ ան-
ցած էր, որ ժամանակները հաշուելով եւ պարապ
տեղն սպասելնին հասկընալով՝ անկէց հտքը Ս եսի-
ային գալու ժամանակը հաշուողներուն անէծք դրաւ:

Եսոր հետեւութիւնը՝ խելացի եւ տրամաբանել
գիտցող հրեաներուն առաջը սա երկուքին մէկը կըը-
նար ըլլալ: Կամ իրենց նախնիքներուն չընդունած
Յիսուս նազովորեցին իբրեւ Ս եսիա ընդունիլ եւ
քրիստոնեայ ըլլալ, կամ մարգարէութիւնը ուրանալ:
Քրիստոնեայ եղողներ շատ կան: Վերամահայրնե-
րուն ականջը՝ գերմանական մեկնաբանութիւններով
լեցուած ըլլալով մարգարէութիւնները դիւրաւ ու-
րացան. եւ առանց հրէութենէն զատուելու եւ Յի-
սուսը Ս եսիա ճանչելու՝ քրիստոնեաներուն հետ միա-
նալու ճամբան գտան. եւ քրիստոնեայ եմք ըսող ու-
ցիօնալիսդ բողոքականներ ասոնք իրենց ընկերու-
թենէն չեն կրնար մերժել. որովհետեւ ասոնք ալ
անոնց կրօնական սկզբունքն ընդունած են: Եւ աս-
տոնք են նորոգեալ հրեայ անունով ճանչցուած գեր-
մանացի հրեայ նորադանդները:

ՈՐԱՌՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Եւ առանց լուսցածին պէս ամեն մարդ ոտքի վը-
րայ, իսկ ես հոն մնալու ազատութիւնը եւ հրացանա
գիրքի մը հետ փոխելու կարող ըլլալը ամեն բանէն
վեր կը ստպէի. եւ ասոր դէն ինչ ուզէին նէ կուտայի:

բայց որսորդութենէ զատ բան չգիտցող տաան եւ
երկու ներքովութենուն դեմ, ինչ կրնայի ընել. որսոր-
դութեան փողը կը գոջեր. որսորդները սրպէս թէ ե-
րաժշտական չափով կը դաշէին. փայլուն արեւը իր
կառքը կը գալեցըներ. եւ մեր տանտէրը որուն հետ
շուտով բարեկամ եղանք ինծի համար նոր հագուստ
մը կը պատրաստէր. զուարթ խումբին հետ միացայ
եւքսան ըռպէ չգշեց. ոտքէ մինչեւ գլուխ զարդար-
ուեցանք, կոշիկնիս հագանք, վերարկունիս առինք,
կոճակնիս՝ կոճկեցինք, մախաղներնուս մեջ կերակուր
դնելն ալ չմոռցանք։

Քօստաքիին բերդը քարին մէջ ուղանկաճի բունի
պէս բորուած ապաւաժին տափակ տեղին կեդրոնը Մ-
լի պապային այրին պէս մէկ բան մըն էր*։ Երեքի
բաժնուած էր մէկը հասարակաց սրահ երկրորդը պառ-
կելու տեղ եւ երրորդը պաշարները պահելու տեղ.
մէջի կարասիներն ալ պարզ էին. մէկ սեղան մը անկա-
տար բանուած, քանի մը նստարան կացինով շինուած,
փայտէ եւ երկաթէ ճրագներ, եւ ուրիշ կարասիներ.
որ աւելի ամուր էին քան թէ վայելուչ. քարէ ջուրէ
ամաններ, անագէ ջուրի ամաններ, հողէ մեծ պնակ-
ներ տեսածներս ասոնք էին. տեղին տէրը աւելորդ
տեսած բաները ամենն ալ դուրս էր ձգէր. այն չը-
մոռնանք որ մէկ մեծ պահարան մըն ալ կար որուն
մէջ ամէն տեսակ անասունի եւ գազանի կաշիներ կային
որ իրենց հագուստի գործ կ'ածէին։

* Շաղար ու մէկ գիշեր գրքին մէկ պատմութիւ-
նը կը սիշեցընէ։

Ապառաժի գաղաթի տափակ տեղը ծուռ ու մոռ
էր եւ քանի մը չորցած թուիներ կային . տրամադիծը
60 ոտնաչափ մը կըլլար . վարէն ջուրին մէջէն ով
կրնար կասկածել որ վերը քարին վրայ ասանկ տեղ
մը կայ . տեղին տէրը ծաղիկ մը անգամ տնկել չէր
ուզած . ջրելու պետք եղածին չափ ջուր չգտնուելէն
զատ արեւն ալ քարը շատ կը տաքցընէր . որ կանանչ
բան մը չէր կրնար բուսնիլ վրան . հողն ալ շատ մնօսր
էր եւ ուժ չունէր . եւ արմատ մը չէր կրնար սընու-
ցաներ . բայց դիտարան մը շինուած էր հոն , ուր ա-
տեն մը Կարողոս թ . Կաղզիայի թագաւորին մայրը
կուգար դիշերները աստղերը , եւ ձերեկին բնու-
թեան տեսարանները տեսնելով զուարճանալու « հա-
մար :

Վաստաքին մեզի ըսաւ . պարոններ ձեզի մէկ
զարմանք մը պատրաստներ եմ . . . արջու որսորդութիւն
մը . ըսելնցի մի ինծի իմացուց որ անասունը ոտքի
վրայ է . վրան երթա՞նք , ի՞նչ կըսէք :

Ըմենը մէկ բերան կեցցէ՛ պօռացին : Մ եռցի
ըսելը աւելի յարմար էր ինծի հարցընէք նէ . բայց
կեցցէ ըսելն ալ սովորութիւն եղած է . ասկէց 200
տարի առաջ մեռնող Հենրիկոս Գ . թագաւորին
պատմութիւնը ըսողները կեցցէ կըսեն . 100 տարի
ալ անցնի նէ դարձեալ այնպէս պիտի ըօեն :

Ընանկ է նէ , ըսաւ Վաստաքի . երկաթ գնտակ-
ներ առնենք . մեզի բնու չեն ըլլար . եւ Ս ավանին
ըսածին նայինք նէ՛ պէտք պիտի ըլլան :

Ըսող որսորդութիւնը վտանգաւոր է մի , հարցուց
մէկերնիս . կարծեմ ես էի . բայց աղէկ մը միտքս չէ՛ :

— Ստանգաւոր այո՛. երբ որ գաղանը ձագ ունենայ. եւ ասիկայ երկու ձագ ունի :

Ժամը վեցին՝ ամէնքս ալ վար ինջած էինք եւ ինչպէս որ ատեն մը հրեաները՝ այն օրն ալ մենք քային տակէն վազած հեղեղատէն անցանք ոտքերնիս չի թրջած. սա տարբերութիւնով որ այն ատենը Յորդանան երկուքի բաժնուած էր. այս անգամիս հեղեղատին մէջը ջուր չըկար որ բաժնուէր :

ՂԺժուար : քարոտ, թաց, եւ լպրծուն նեղ ճամբէ մը որկէց քալելը այծերուն կը վայլէր լերանը մէջը մտանք. ճամբուն ծայրը յառաջնիս բացուեցաւ բնութեան մէկ մեծ եւ անարուեստ տեսարանը, աւմէն ձեւով եւ ամէն մեծութեամբ քարերու դէզ, փոքր բայց սրընթաց առունք, իրարու վրայ ինկած պառկած խոշոր ծառեր. փրփրալով խոխոջացող ջուր. քար. աւազներ. այս խառնիճադանձ տեսարանէն դառնալու համար մէկ խորտուբորտ քարի մը քովէ կը քալէինք որ աշխարհքի ստեղծումէն 'ի վեր այսօր կամ վաղը փրլչելու պէս էր. եւ կարծեմ մինչեւ դառաստանին օրը ատանկ պիտի մնար. ձախ կողմերնիս արծաթափայլ տերեւներով ծառերու թուփերու անտառ մը կար. անոնց ճիւղերէն ձեւացած կամարին տակէն անցանք որ արեւուն ճառագայթը անկէյ անցած չունէր. միւս կողմը ելանք նէ վրանիս գլուխնիս թաց էր ջուրէ ելածի պէս. բայց ի՛նչ հոգ՝ որսի կերթանք, անտառին թռչունները իրենց երգը երգելով պիւրնուա վրայէն կը թռչտէին :

ՂԵրմակ արծիւ մը դէպ 'ի իր բոյնը երթալով մեր գլխուն վրայէն կը թռչէր. մեր ընկերներէն մէկը

Խորիսթօփաւո՝ արծիւին ճանկերուն մէջը մէկ թռչ-
չուն մը տեսաւ հրացանը լեցուց նետեց . արծիւին
որսը վար ինկաւ մերձաքին առաջը գլորեցաւ, ար-
ծիւը մինակ եւ անհոգ իր ճամբան գնաց:

Խենդ ես դուն պօռաց Վօստաքին:

— Կարելի է ըսաւ որսորդը՝ ինկած որսը գե-
տինէն վեր առնելով. բայց այս իրիկուն այդ խօսքը
պիտի չըսես. նայէ մեծ մարդու կերակուր՝ պատրաս-
տեցի:

— Ըղէկ պատրաստութիւն թէ որ մեր մօտե-
նալը արջուն իմացուցած չեղարնէ. կամ բունը պա-
րապ պիտի գտնեմք կամ ինքը մեր վրայ յարձակելու
պատրաստ:

Հարունակ քալելով առանց իրարմէ զատուելու
Բարձօյա գետին՝ հազարաւոր ծիւղերուն մէկին ա-
ռաջը հասանք. որ ծառերու եւ թփերու մէջէ կը
վազէր կերթար. ուռի ծառի մը արմատը բռնող հո-
ղերը քերեր տարեր էր. եւ ծառին արմատը խախ-
տած էր, դիւրութեամբ մը ծառը գետին վրայ կա-
մուրջ ըրինք եւ լարախաղացները շուանի վրայ
խաղցածի պէս վրայէն անցանք:

Հրացանի գնտակ մը հասնելու չափ տեղ դա-
ցինք կայնեցանք. մեզի առաջնորդող լեռնեցիին ըսա-
ծին նայելով արջուն բոյնը անկէց կես մղոն հեռու
հազիւ կար. . Վօստաքին մեզի ըսաւ որ կռուելու
պատրաստ ըլլեամք. մենք ալ խօսքը մտիկ ըրինք, գե-
տացիի աղած միս հանեցինք 12ի չափ ալ զինիի
չիշ դրուեցաւ մէջ տեղը. զարմանքն այն էր որ բե-
րանի խցանքին վրայ բազդիւսի Պօրտօ քաղաքին Բար-

դալ եւ Տիմա գինեվաճառներուն անունը գրուած էր. Պօրտոյէն մինչեւ Ուլահու լեռները գինի ինչ ըսել է, մանաւանդ երբոր գինին ալ պատուական տեսակէն ըլլայ:

Այս հնազանդութեան գործը կատարելէս ետքը մեր գլխաւորը որ փորձով խոհեմ եղած էր, իր զէնքերը անձամբ փորձել ուղեց արջուն անցուգարձ ըրած եւ կայնած ճամբաները տերեւն ու կեղեւը կըրծած ծառերը, ջուր խմելու աղբիւրը մեղի ցուցուց. ըսաւ թէ ինչ ատեն իր որջէն դուրս կելլէ: Մէկ մը իրիկունը արեւը մտած ատենը մէկ մըն ալ առտըվանց շաղ ինչած ատենը կելլէ եղեր. վարպետութիւնները եւ կուուելու եւ զինքը պաշտպանելու կերպերը, մեղի մէկիկ մէկիկ սովորեցուց. հասկըցուց թէ որ կողմէն վտանգ կրնայ ըլլալ մեղի. եւ անոնցմէ ազատուելու համար՝ ինչ զգուշութիւն ընելու է. մարմինին որ կողմերը նշան առնելու է. ամէնեն աւելի չշփոթիլ ապրսպըրեց մեղի. եւ մեղ երկերկու հոգի զատ զատ տեղ կայնեցուց, մէկ մէկ ալ սուլիչ (ըսլըիւ չալոդ) Կործիք տուաւ, որ լեռները գործ կածեն. որպէս զի վտանգ մը ըլլայ նէ՝ անիկայ փչելով շուտով մեղի օգնութեան մարդ կանչենք:

Ս եր երթալէն ժամու մը չափ առաջ մեր լեռնէջին երկու տղաքը, արջուն կեր դրեր էին. եւ ասիկայ զիւրին բան մըն է. քանի մը հին ծառերուն բունին վրայ մեղը քսեր, եւ վրան սալորի օղի լեցուցեր էին. արջը որ մեղըին խենդն է, հոտը առածին պէս կը վազէ կուգայ. մեղըը կը լըզէ, եւ շուտ մը կը գինեվայ լեռնակիրի մը պէս. եւ ինքն

իրեն կուգայ որսորդներուն ձեռքը կիյնայ, ինչպէս որ գինոֆները ոստիկանութեան զինուորներուն ձեռքը:

Ենթի ընկեր տրուածը Սանօլաքի անուն մէկն էր. անոր ըսի. քեզի մէկ աղաչանք մը ունիմ. մինչեւ որ գաղանը մեզի երեւելու՝ եւ մեր ձեռքէն մեռնելու հաճինէ, ինծի պատմէ ինչ որ գիտես սա սառանալի լեռանը՝ եւ հոն բնակողին վրայ. հարկաւ բան մը պիտի գիտնաս. եւ Կիցը ինչ որ պատմեր էր նէ զըրուցեցի:

Սանօլաքին խնդալ սկսաւ եւ ըսաւ. պարզ մարդոց ցնորք. ատանկ պատմութիւններ շատ կան. կտրիճ մարդուն ապրիլու եղանակը շատ առասպելներու տեղի տուած է. եւ դիւղացիներուն աւելորդապաշտութիւնն ու սգիտութիւնը, նոր նոր զարդարով գեղեցկացուցած են. ընդ լայնում սովորեցրնող միայն ճարտասանութիւնը չէ:

Քարա Եանքօն արտիալցի հարուստ մարդու մը զաւակ էր. որ իր երկրին ազատութիւնը խորհելով մատնուեցաւ եւ սպաննւիւեցաւ. Եանքօ իր հօրը մեռնելուն վրայ փախաւ ազատեցաւ. առաջ Սրֆի երկիրը գնաց. իր սիրտն ու բազուկը նուիրեց այն տեղի ազատ լեռնցիներուն. քանի մը մարդու զուէն եղաւ. վտանգեցաւ՝ եւ այն տեղէն ալ փախչել հարկ եղաւ. Ուլահու երկիրը դալը թէպէտ մարդ չիմացաւ, բայց հոն ալ շատ չկրցաւ կենալ. կառավարութիւնը ասոր որ կ'օղմ փախչելը իմանալով, ետեւէն մարդ հանեց: Ըսն ալ լիւններու մէջ մտաւ, եւ հոն պարարկուելու տեղ գտաւ. Սունթէիները

(ուշահու չեռնցիները) ասոր գեղեցկութեանը եւ
խրոխտ կերպարանքին եւ քաջածնելուն նայելով,
զինքը խրդճացին եւ պաշտպանելու երդում ըրին.
Հաւատարմութեամբ ալ խօսքերնուն վրայ կեցան.
Եանքօ երկու տարի մէջերնին մնաց.

ԼԿԼԿԻՈՍ

Ե Ի

Փ Ո Տ Ի Ն Ի

Փոտինէի սիրտը ի՞նչ եղաւ. օ՞րքան տակն ու
վրայ եղաւ. ըսել հարկ չէ՛. յոյս մը ունէր, դուցե
տղան խաղալով քովէն հեռացած է. բայց չէր կըթ-
նար հանդարտ սրտով սպասել մինչեւ որ ինքնին
ելլէ գայ. անտառին ամէն կողմերը մարդ խրկեց որ
ուր է նէ գտնեն բերեն. գացողները ամէնն ալ պարապ
եաւ դարձան. Ողբը կոծը այն ատենը սկսաւ. ինքն
անձամբ ելաւ անտառը մէկ մը պըտըտելու. երկու
քայլափոխին մէկը՝ Ագաթմեքոս կը պօռար. ձան
ձուն չկար: Յուսահատած եկաւ անվսիթար անակը
մտաւ: Հովաւուհի մայրագիրը ասոր յիշեցուց գըլ-
խուն եկած ամէն ցաւալի դէպքերը, որոնց ամէնուն
ալ վերջը անակնունելի աղէկութիւնով մը պսակուեր
էր. բայց Փոտինէին ականջը չէր մտներ. իր մէկ
հատիկ զաւակը կը մտածէր: Վիշերը քիչ մը հան-

դարտեցաւ, եւ հովուութիւն ըսածները մտածելով մխիթարուեցաւ. եւ ստիպուեցաւ խոստովանիլ որ ըսածը շիտակ է: Յաջորդ օրը կատարեալ համոզուեցաւ:

Թագաւորին տղայ չէր ըլլար. եւ ասոր վրայ Թագաւորն ալ Մգապի Թագուհին ալ շատ տխուր էին. մանաւանդ Մկակիոսին տղայ մը եւ անանկ խելացի տղայ մը ունենալը լսելով կը չարանային. նախանձը սրտերին կը կրծէր. ամէն ուրախութիւններն կը թռնաւորէր: () ր մը խորհուրդ ըրին որ մարդ խրկեն տղան մեռցընել տան. որ տրտմութեան եւ ցաւերնուն պատճառներուն մէկը պակաս ըլլայ: Խորհուրդ ըրած օրերնին ալ Մգաթեմերոսին կորսուած օրն էր: Միւս օրը զինուորները եկան Թագաւորին հրամանովը, տղան կուգէին. բայց չկար. եւ թէ որ գըտնուելու ըլլար նէ՛ առջի օրը այնքան խնամով բընտրուած ատեննին կը գտնուէր: Չօրավարին խելքը հասաւ որ Թագաւորին հրամանը պիտի չկրնայ կատարել. սրտին կիրքն ալ գիտէր. եւ անոր ընդունելի բան մը ընել խորհելով Մկակիոսը եւ Քոտինէն եւ հովուութիւն նաւ մը դրաւ թող տուաւ ծովուն երեսը. ո՛ւր երթալիքնին իրենց բաղդին յանձնեց. այնքանը բաւական էր իրեն որ Թագաւորը մէկ մըն ալ ասոնց անունը չըլլէ:

Այս անգամ Քոտինէ կարծեց որ այս աղէտըը անդարմանելի է. բայց հովուութիւն ամէն ժամանակի ըսածը կը կրկնէր. որ ամէն անգամին ալ փորձով ճըշմարիտ ելած էր. ասոր ալ տակէն աղէկութիւն մը կայ ելելիք կըսէր: () դը շատ աղէկ էր. նաւը եւ

րէք որ ծովուն վրայ ճամբայ ընելէն ետքը ծովե-
զերեայ քաղաքի մը մօտեցաւ. տեսան, վրան դա-
ցին. նաւը դեկավարելով նաւամատոյցը բերին եւ
անծանօթ հիւրերը դուրս հանեցին:

Վաղաքին թագաւորը մեծ կռուոյ մը մէջ էր. եւ
թշնամիները զօրացած ըլլալով եկան միւս օրը քա-
ղաքը պաշարեցին: Ահալիոս թագաւորէն քանի մի
խումբ զօրք ուզեց թշնամին ցրուելու. առաւ. եր-
կու երեք անգամ աղէկ կարգադրութեամբ սաստիկ
յարձակում ըլլաւ պաշարողներուն վրայ. մէկ անգա-
մին սպարապետին մեռցուց. եւ զօրքը անգլուխ մը-
նալով ցրուեցան:

Թագաւորը զաւակ չունէր. եւ երախտագիտութիւ-
նը յայտնելու համար Ահալիոսը իրեն որդէսիւր ը-
րաւ: Չորս տարի ետքը իմացուեցաւ որ Ահալիոսին
կղբայրը իր կնոջը չարութիւններուն չղիմանալով
մեռեր է. եւ ժողովուրդը՝ որ թագուհիին չար ըլլալը
աղէկ գիտէին, թագաւորը մեռնելէն ետքը ասիկայ
խայտառակութեամբ վրաբնտրեան: Արովհետեւ թա-
գաւորը զաւակ չունէր, միայն եղբայր մը ունէր թա-
գաւորութեան ժառանգ. որ էր Ահալիոսը, իւս-
մէն ալ ասոր ի՛նչ պատուական մարդ ըլլալը գիտէ-
ին եւ ուր ըլլալն ալ իմացեր էին, դեսպաններ խը-
կեցին աղաչելով որ քայ իրեն հայրենի ժառանգու-
թիւնը առնէ. իրենց թագաւորէ:

Վրոտինէն ու հովուուհին հետը առնելով նաւ
մօտան, բայց ճամբան սաստիկ ալէկոծութեան հան-
գիստելով նաւերնին անապատ անբնակ կղզիի մը զար-
կաւ խորտակեցաւ. իրենք ողջ առողջ կղզին ելան:

բայց ճամբանին շարունակելը անհնար էր. չորս կողմերնին ծով էր: Փոտինէ աղէկ սովորած ըլլալով թէ ամէն ձախորդութեան վերջը բարի է՝ այս անգամ չլուսահատեցաւ. Եստուած բարի լիքան մը տնօրինէր էր մերիկ հանեց եւ մեզ հոս ձգեց կրօնէր: Եկակիոս ծովեզըը մէկ ձող մը անկեց. եւ վրան դրօշակի պէս ճերմակ լաթ մը կապեց որ անցնող նաւերը հոն մարդ կենալն իմանան. զան իրենք առնեն: Եւ իրիկունը Փոտինէ կին մը տեսաւ որ հետը տղայ մը ունէր, տեսնելուն պէս Եգաթեմերոսը ճանչցաւ. վազեց քովը գնաց պըլլուեցաւ. եւ ետքը կընկանը հարցուց թէ այս տղան քովդ ո՞րիկէց է: Կինը պատասխանեց. այրս դսղ էր. եւ ասիկայ տեղացի մը գողցեր էր. եւ ուրիշ աւել մը երթալու ատեննիս նաւերնիս այս կղզին զարնուելով խորտակեցաւ. այրս ծովն ինկաւ խեղդուեցաւ. ես այս տղովը հոս մնացի: Իմացաւ Փոտինէ որ զերենը հոն բերող մըրիկը այս կինը ու տղան ալ հոն հաներ է:

Եկակիոսի սպասող ժողովուրդը նաւուն խորտակելը լսելով կարծեցին որ նորընտիր Թագաւորնին ալ մեռած է. նաւեր հանիցին որ գտնէ անոր եւ կընոջը եւ զգրանչին մարմինը գտնեն եւ քաղաքը տանին փառաւոր Թաղում մը ընեն: Նաւերը այս անքնակ կղզին ծովեզըը դրօշակ տեսնելով դուրսնին հոն դարձուցին. մեռած բընտրուածնին կենդանի գտան, նաւը առին Եկակիոսը, Փոտինէն, Եգաթեմերոսը, հովուուհին եւ ծովու գողին այրի կինը, որ Փոտինէ քովէն չզատեց: Երբ քաղաքնին հասան քաղաքացիներուն մեծ ուրախութիւն եղաւ. շատ փառաւոր

Հանդէսներով Ահալիոսը Թագաւոր եւ փոփոխէն Թագուհի ըրին։ Փոփոխէ անյիշաչարութեամբ իր Ագապի քոյրն ալ գտնել քովը բերել տուաւ, Հանգիստ ապրելուն ճարը հոգաց. բայց խստիւ պատուիրեց բանի չխառնուելու. եւ մէկը քովն երթալու ըլլար նէ իրմէջ հրաման առնելու էր։ Այսպէս խոհեմ կառավարութեամբ երկար ժամանակ ապրեցան։

ՏՆՈՒԹԻՒՆ

Երոստղէփ Պապրիարիոնիւնը։ Չամբեան, Հ. Ս. Երայէլ վարդապետին հայոց պատմութեան երրորդ հատորին վերջը, Վերստոսի 1311 թուականին կը դնէ “Սարգիս եպիսկոպոս առաջին պատրիարք Երուսաղէմի”։ Բայց պատմութեանը մէջ չկայ թէ ինչպէս եղեր է ասոր պատրիարք անուանիլը. եւ թէ ասկէց առաջ սուրբ Երուսաղէմ հայոց եպիսկոպոս կը նստէ՞ր թէ չէ։ Ասոնք թէպէտ կարեւոր բաներ են. բայց անյիշատակ մնացած են։ Օրոյնցի տպագրիչներն ալ առանց աւելի բան մը բընտրուելու օրացուցի սկիզբը ժամանակագրութիւններուն մէջ կը դրնեն “Ի սկզբնաւորութենէ պատրիարքութեան հայոց Երուսաղէմ ի Սարգիս եպիսկոպոսէ, ամբ, 547”։ Ս. ենք պատրիարք կոչմամբ Երուսաղէմի եպիսկոպոս մը գտանք 1192 թուին։

Սուրբ Երուսաղէմի սուրբ Տակոբայ վանքին մէջ առաջին դրանը դիմացը կամարայարկ մը կայ, ու

րուն վրայ է միաբանից թաղը: Ընոր տակը՝ տաճա-
րին սրահին յատակէն բարձր նստարանի պէս բան
մը ձեւացուցած են, իբրեւ Վ. Ի. եւ այն նստարանին
բարձրութիւնը տուող քարերուն կարգը մէկ տա-
պանաքար մը տեսնուեցաւ խոշոր երկաթաղիւր գրե-
րով, բայց ամէն մէկ տողին գլխէն կամ ծայրէն մէկ
մէկ կամ երկերկու գիր կամ աւրուած կամ ծածկուած
ըլլալով պակաս կը տեսնուին: Եւ տապանաքարին վը-
րայ գրուածն է այս, որն որ անձամբ օրինակեր էր
եւ մեզի հաղորդեց Իւսքիւտարու սուրբ Արապետ
եկեղեցւոյ Տ. Ս եսրոպ քահանայն, սուրբ Երու-
սաղէմ ուխտի գնացած ժամանակը, անցեալ 1857
թուին սեպտեմբերի մէջ:

ԵՅՍ Է ՏՊ
ԵՒ ՊԼԲ
ՍՐԲԵՍՆԷԼ
ՍԷԲՍՆՈՅ
ՏՆ ԷԲԲ
ՀԵՄՈՒ Ե
ՍԿՊՊՈՍԻ Ե
ՄՅՅ ԵԲԶ
ՆԻԿ ՊՏԲԵԲ
ՍԲՅ ԷԹՈՌ
ՈՅՍ ՈՐ ՀԷՆԴԵԼԻ
ՇԽՆԹԵ ՍՈՒ
ԹՆ ՍԷԼ, ՀԷ
ՏԻՆ Թ ՈՒ
ԵՒ Ե

Պաղատները լըմընցընելով ամբողջ ընթերցուածը
կըլլայ այս. «Եյս է տապան եւ պահարան սրբա-
նեալ մարմնոյ Տեառն Երբահամու եպիսկոպոսի Ե-
րուսաղէմացւոյ երջանիկ Պատրիարքի սրբոյ աթո-
ռոյս. որ հանգեաւ յիշխանութեան սուլթան Սալ-
հանին. Թուին. ի՞նչ եւս, ,. 641. որ է Թուական
փրկչին, 1192. եւ Սարգիս եպիսկոպոսէն՝ որ սուրբ
Երուսաղէմի հայոց պատրիարքներուն առաջինը կար-
ծուած էր, 119 տարի առաջ:

Եյս Երբահամ պատրիարքին օգուլը երեւելի
անցքեր անցան Երուսաղէմ. որովհետեւ խաչակիր-
ներուն ժամանակն էր, որ արաբացիներուն ձեռքէն
Երուսաղէմ քաղաքը եւ շրջակայ երկիրները առեր
էին. եւ սուլթան Սալհանին Երուսաղէմ՝ եգիպտոսի
իշխանը, որ է տապանագորիս մէջ յիշուած անձը, այս
սուրբ քաղաքը նորէն առեր, եւ խաչակիրները ցը-
ռելու եւ իրենց երկիրը դառնալու ստիպեր էր: Սա-
լհանին ինքն ալ 1193 Թուին մարտի 8ին, եւ
տաճկաց Թուականովը՝ 589 Թուին սէֆէր ամսոյ
27ին մեռաւ:

Փառաքելի էր որ հետաքրքիր անձինք սուրբ Ե-
րուսաղէմի գերեզմաններուն կամ եկեղեցիներուն մէջ
կամ բոլորը հետաքնին աչքով նայելով ուրիշ հնու-
թիւններ ալ գտնէին. եւ ի՞նչ եւ իցէ եղանակաւ հը-
րատարակէին: Էին ձեռագիրներուն հրատարակումէն
պակաս չէր ըլլար այսպիսի յիշատակարաններուն օ-
գուտը, մանաւանդ սուրբ Երուսաղէմի վերաբերեալ
աղբային պատմութեան նկատմամբ: Առ այժմ այս-
քանս կը ցուցընէ որ Սարգիս եպիսկոպոսը սուրբ

Քաղաքին հայոց առաջին պատրիարքը չէ՝. ան-
կէց 119 տարի առաջ վախճանած Երրահամ եպիս-
կոպոսն ալ պատրիարքի անուն կը կրէ եղեր։ Ո-
րովհետեւ հիմակու հիմայ շեմք գիտեր թէ սուրբ
քաղաքին եպիսկոպոսները երբ պատրիարք անունով
յիշուիլ սկսան, աղէկ է որ այն տեղի հայոց առա-
ջին պատրիարքութեան թուականը օրացոյցներուն
ժամանակը թենեն վերնայ։

Սիկմիտիայ Գանձ-ած երէն մակար յանելը։ Վրանի մի
տարուանս մէջ Սիկմիտիայ գտնուած հին քարերուն
վրայ հետաքրքրութիւն մը ինկաւ. մանաւանդ այս
տարի, որ սրբոյն Վանդալէոնի ստորերկրայն մաք-
րելով հին բաներ գտան, որոց երկուքը մեր անց-
եալ թուովը հրատարակեցինք։ Անկէց ետքը ու-
րիշներ ալ գտնուեցան. որոց վրայ մեր արժանայարգ
թղթակիցը այսպէս կը գրէ։ « Երձաններ ելան,
,, եւ առաջին ելածները այս ղիրքով գտնուեցան։
,, Եղիւսէ եւ հասարակ քարէ խառն շինուած սեղա-
,, նի ձեւով բան մը ելաւ, եւ վրան երեք կտոր ար-
,, ձան եւ մէկ քարէ ձուկ մը բաւական մեծութեամբ
,, իրարմէ հաւասարաչափ հեռու, ասոնք վերուցին
,, եւ պահեցին։ Յետոյ դարձեալ ահագին մեծու-
,, թեամբ գերեզմանի մը քար ելաւ առաջին ելածէն
,, մեծ * բայց առանց արձանադրութեան երեւցած
,, մասերը ,, : Տակաւին ամբողջը գետնէն չէր հան-
ուած. եւ թէ որ ղիր ելէ նէ՝ մեզի խրկել կը խոս-

* Եւ առաջին ելած ըսածը այն է որ նախընթաց
թուոյն մէջ հրատարակեցինք, չափն ալ դնելով։

տանայ. եւ մենք ալ հրատարակել կը խոստանամք: Քարէ եւ աղիւսէ սեղանի պէս շինուածք քրիստոնէութեան ժամանակէ է. վասն զի վրան ձուկ կար կըսէ, որ քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ քրիստոնէութեան նշանակ ըլլալը գրած եմք. (Էրէ-ալ. 1857. 16 յուլ. թղթ. 45-47): Այս ձուկին քովը գտնուած երկու արձաններուն ալ ստորագրութիւնը ունենալ կուզէինք, որ հասկըցուէր թէ ի՞նչ բան էր այն տեղը:

Արիշ հնութիւններ ալ գտնուեցան 'Աիկովիդիա, չէ՛ թէ յիշեալ ստորերկրեային մէջ, այլ այն ստորերկրեային ու 'Աիկովիդիայի մէջ տեղը՝ քաղաքին աւելի մօտ, հայոց գերեզմանին հիւսիսային կողմի ըլլորին վերերը պարտէզներու մէջ: Վարը մեծ է եւ մահարձանի ձեւով տնկուած. տեղ տեղ քովերէն կոտորած եւ անվերձանելի, Վրուածին թարգմանութիւնը հոս կը դնեմք, որ յունարենէն դազվերէնի թարգմանեց պէպէքի գաղղիացւոց դպրասան յունարէն դպրութեան դասատու Պ. Բէրիաիս հանձարեղ երիտասարդը, եւ մենք հոս հայերէնի թարգմանեցինք *:

.....
... Ես որդի Տրիփոնի մէկ մեծ գերեզմանատուն մը շինել տուաւ իրեն, եւ կնոջը Մարկիային, եւ եղբորը Մարկիանոսին համար. որուն քովը մէկ ար-

* Այս տեղի լ մահարձաններուն յունարէնը փակագիրներով գրուած էր. եւ մեզի յար եւնմանը տըպել անհնար ըլլալով՝ միայն թարգմանութիւնը դրնել հերիք սեպեցինք:

ձան մը տնկել տուաւ Իւ այս աեղս երկու ա-
պան շինել տուաւ, մէկը Իֆիգային, եւ մէկայը . . .
Համար, եւ բոլորը պատեց անանկ՝ որ Վուայէն փն-
ջեւ Լյանդոս տեսնուին. եւ այս տեղիս մօտենալով՝
տասն կանգնաչափ արձան մըն ալ կը տեսնուէր . . . :
տաճար մըն ալ շինել տուաւ տասն Բլէթր (Հաղար
ոտնաչափ) մեծութեամբ իր Պիլատէլֆօս եւ Թէօ-
բօմբօս եղբարցը Համար, եւ իր Հայրագիր Սէն . . .
Համար, երկրիս պատուոյն Համար դաշտին մէջ, Վալ-
լիսդօսին ձեռքը, ողջ լերուք : , ,

Թէ՛ յունարէն գրութեանը՝ եւ Թէ՛ մարդոց ա-
նուններէն յայտնի է այս մահարձանիս՝ յունաց ըլլալը .
բայց ժամանակը գուշակելու բան մը չկայ . միայն
Սարկիա եւ Սարկիանոս անուններէն՝ որ լատինե-
րէն են, կրնամք հասկընալ որ այս երկիրս հռոմա-
յեցւոց ձեռքը անցնելէն ետքն է . բայց Վրիստո-
սէ ետք է կամ առաջ է ըսելու նշան մը չկայ : Գե-
րեզմանները հռոմէն անցնողները տեսնելու համար
բարձր տեղ շինելու սովորութիւն կար հին ատենը :
Ստաթի քահանային գերեզմանը Սովդիիմ բարձր
տեղ մը շինեցին տղայքը . որպէս զի ծովէն անցնող-
ները տեսնեն (ա . մակար . Ժգ . 30) : Սահար-
ձանին ճարտարապետը Վալլիսդօս՝ դաշտին մէջ տա-
ճար մըն ալ շինեւ է . որուն չափը կուտայ . բայց
մահարձանէն դէպ արեւմուտք կամ դէպ ՚ի հարաւ
ըլլալը չըսէր : Գուցէ այն կողմերը խառնըշտըկե-
լով տաճարի ավերակ մը գտնուի, եւ անոր մէկ կողմը
Վալլիսդօս ճարտարապետին անունը տեսնուի նէ՞
աւելի տեղեկութիւններ անուի :

Մէկ ուրիշ քարի մը վըայ ալ յունարէն գրեր գտնուեցան. որոց օրինակը ձեռքերնիս անցնելով յիշեալ գիտնական դասատուին թարգմանել տուինք. որ է այս:

Իշթօֆիւլօս Քրիստիանոս բնական (անհարազատ) որդի Տիմօքրադոսի, իր կենդանութեան ժամանակը Նաւբլիրոսին մահարձան մը շինել տուաւ իրեն համար, եւ իր կնոջը եւ Հերմոգինէսի աղջկանը Նիսսային համար: Ո՛ղջ լերուք:

Ըսոր վըայ ալ բնաւ տեղեկութիւն չկայ տալիք. միայն այսքան կրնանք ըսել թէ այս գերեզմանն շինել տուողը քրիստոնեայ էր. վասն զի քրիստիանոս բառը՝ հեթանոսի մականունի պէս գործածուած ըլլալը հաւտացուելու բան չէ:

ԴԻՅԸՐԵՆ ՈՒԹԻՒՆ

Ման չաստատեալի: Երեւակին նախընթաց թերթին մէջ ասոնց վըայ ընդարձակ տեղեկութիւն տալ խոստացանք. հիմայ խոստմունքնիս կը կատարեմք:

Հին հռոմայեցիները ասոնց պի՛ի մա՛նէս կըսէին. եւ ասոնց մայր կը կարծէին Մանիա չաստուածուհին. եւ հայրերնին՝ արծաթի դար ըսուած ժամանակին մարդիկն էին, կըսէ Եսիոդոս բանաստեղծը: Բայց Պանիէ՝ առասպելներուն մեկն՝ չը կըսէ թէ՛ այս առասպելին ծագումը՝ աշխարհքիս ոգիներով (ճիներով) լեցուն կարծուած ժամանակին՝ կը

Հասնի, որ ողջերուն Համարալ՝ մեռածներուն Համար ալ մէկ մէկ ոգի կայ կըսէին. եւ ասոնցմէ ոմանք բարի եւ ոմանք չար կը կարծուէին. բարիներուն լա՛րկս եւ չարերուն լա՛րկս կամ լե՛ռ-րէս¹ կըսէին: Նո՛նէ կըսէ թէ Հիները մաներուն վըայօք Հաստատ գաղափար մը չունէին. երբեմն մարմիններէն զատուած հոգիներն են կը կարծէին. երբեմն դժոխային չաստուածները, եւ երբեմն մեռելներուն խնամակալ չաստուածները կամ ոգիները: Սերվիոսին ըսածին նաշելով՝ ոմանք կըսէին որ մեռելներուն չաստուածները՝ երկնային մեծ չաստուածներն են, եւ գիշերուան մութին վըայ մասնաւոր աղբեցութիւն ունենալով՝ իրենց իշխանութիւնը գիշերը կը բանեցընէին. եւ մանկս անուննին ալ ասկէց է, որ առաւօտ մանկ բառին յոգնականն է: Նոյս բառը երբեմն ընդհանրապէս դժոխք ալ կը նշանակէ. եւ կերեւի որ Սերվիոս դժոխքին տանջանքներուն Համար այս բառըս գործածած ըլլայ, երբ կըսէ. “ամէն մէկերնիս՝ իրեն մանկը կը բաշէ”, աշխնքն՝ ամէն մէկը իր ցանն ունի. ինչպէս որ մաներուն գաւառը կըլլայ:

Նոյս բառիս շատ ստուգաբանութիւններ կրնան գտնուիլ: 1. մանո-ս, ժժական անուն լատիներէն, որ հին ասենը պօնոսս բառին տեղը գործ կածուէր. եւ ասկէց ելած իմանիս բառը՝ որ չար եւ դժնդակ ըսել է, հիմայ ալ գործ կածուի. վասն զի ման չաստուածները բարերար կը կարծուէին ոմանց քով. իսկ ոմանք չար եւ վնասակար կարծելով այս անունս կուտային հակառակ նշանակութեամբ. ինչպէս կատաղիներուն յայները խմկիպիս կըսէին, որ բարեմիտ ը-

սեւէ. 2. Կրնայ ըլլալ որ այս բառը սանսքրիդ լեզուին հանդէս բառէն ելած ըլլայ, որկէց ելած է գերմաներէն եւ անգղիերէն հան կամ հին բառը որ մարդ ըսել է. իբր թէ ըսել. հաները իմացական մարդիկն են որ նիւթական մարմնոյն մէջ կը բնակին. այսինքն՝ բանական հոգիները: 3. Կրնայ նոյն սանսքրիդ լեզուին հանդէս կամ հանդէս բառէն առնուած ըլլալ, որկէց է յունաց հինոս եւ լատիներէն հինոս բառը, որ միտք եւ բանականութիւն ըսել է:

Պարսիկները, եգիպտացիները, փիւնիկեցիները, հին ասորիները եւ Միսիայի գրեթէ ամէն հին աղգերը մեռելներուն ուրուականը կը յարգէին: Իւթանացիները՝ որոնց մայրաքաղաքն է Նիկոմիդիա, մեռել թաղած ատեննին բարձր ձայնով կաղաչէին որ զիրենք բոլորովին չծնեն, երբեմն այցելութեան դաս: Միսիկէի ներսերն ալ նասամոնները եւ ուրիշ բարբարոս աղգերը այս կերպ պաշտօնը ճանչցան եւ գործածեցին: Մաներուն կոչումը բնելու սովորութիւնը Որփէոս մտցուց յունաց մէջ: Ռեպրացիները մեհեան մը շինեցին այն տեղը՝ ուր կը կարծէին թէ Որփէոս եւրիդիկէին ուրուականը կոչեց: Եւս՝ մեհեանը շատ անուանի եղաւ. եւ շատ դարեր անցնելէն ետքը Պերսիանդոս հոս եկաւ, իր մեռած կնոջը Մելիսային խորհուրդ հարցնելու համար:

Եւս չաստուածներուն պաշտօնը Պելոպոնէսի (մոսայի) մէջ տարածեցաւ. հասարակաց աղէտք մը եւ ձախորդութիւն մը պատահերնէ՝ ասոնց ուխտ կընէին: Հոմերոս կը պատմէ որ՝ Ոգիսեա յաջողութեամբ իր երկիրը դառնալու համար արոնց զոհ ը-

րաւ: թ) Եւսաղացիները ուրիշ յոյն քուրմերէն վարպետ
էին մաներուն հոգում ընելու: Արբ սպարտացիները
Պաւսանիասը Աթենասայ մեհեանին մէջ մեռցուցին,
անոր ուրուականը անկէր փախցընելու համար թ) Ե-
սաղացիէն քուրմ բերել տալու ստիպուեցան: Վ) արա-
թոնի մօտ արտի մը մէջ պարսից դէմ՝ պատերազմե-
լով մեռնող աթենացիներուն դերեզմանը կար. եւ
Պաւսանիաս պատմիչը կըսէ որ՝ անկէց ատեն ատեն
ողբադին ձայներ կելլէին եւ ճանապարհորդները կը-
փախցընէին. Շատ անգամ բութ (սաղըր) ձայն մը
կը լըսուէր, իրարու հետ պատերազմող մարդոց հե-
ռուէն լըսուած ձայնին պէս. եւ թէ որ մէկը ու-
շադրութեամբ մտիկ ընէր նէ՝ մաները անկէպէ կը
տանջէին: Բայց այս ձայնիս ո՛ր տեղաց գալը հոգ
չընելով շիտակ ճամբանին գացողներուն բան չէին
ընեն:

ատեն մը մարգաստգանութեամբ կամ ուրիշ ձա-
խորդ դէպքով մը մեռնողներուն ուրուականը հան-
դարտեցընելու համար մարդ կը զոհէին, կամ անոր
մէկ արձան մը կը տնկէին: Վ) փոքրները (սպարտացի-
ներուն տեսուչները) Պաւսանիաս զօրապետին մա-
ները հանդարտեցընելու համար պղնձէ արձան մը
շինեցին. եւ ամէն տարի առաջը զոհ կընէին: Աթե-
նացիները մաներուն պատուոյն հանդիսաւոր տօն ու-
նէին անթիսդէրի՛օն ամսոյն մէջ, որ մարտ ամսոյն
կը համեմատէր. եւ այն ամսոյն մէջ հարսնիք չէին ը-
ներ: Բշխմէացիները մեռելներուն կրօնական պաշ-
տօն կը մատուցանէին. դերեզմաններուն վրայ զո-
հեր կընէին. եւ զոհ ըլլալու կենդանիին զլուիրը

մրտենիի եւ նոճիի (մէրսին եւ սէրլի) ճիւղերէ
հիւսուած պսակներ կը դնէին, եւ մօրթած ատեն-
նին ողբաձայն եղանակով փող կը չալէին: Անդհա-
նուր տօնախմբութիւն մըն ալ ունէին. որ ազգին բո-
լոր զօրապետները սեւով ծածկուած կառքեր նստած
գերեզմաննոցը քալով դժոխային չաստուածներուն
խօսնէ կը մատուցանէին: Ամէնէն երեւելին՝ հանդէ-
սէն ետքը կացինով մէկ զարնելով մը սեւ ցուլի
(պուղա) մը գլուխ կը կտրէր. եւ մաներուն կաղաչէին
որ իրենց տեղէն զան անոր արիւնը ծրծեն:

Խաչիկայի եւ յունաստանի մէջ չաստուածներուն
ըրածնուն պէս մաներուն ալ կոչում կ'ընէին, սե-
ղաններ կը շինէին. եւ ցուլ կը զոհէին որ արտե-
րուն պաշտպան ըլլան եւ եկող զոգերը վախցընեն:
Մաներուն եղած կոչման եւ աղօթքին յատուկ ձեւ
մըն ալ կար:

Մաներուն պաշտօնը Հռոմէն բոլոր Խաչիկա ան-
ցաւ. ամէն տեղ ասոնց սեղաններ շինեցին. գերեզ-
մանները ասոնց պաշտպանութեանը յանձնեցին, եւ
տապանադիրներուն ճակատը կը գրէին DIS MANI-
BVS: Ասոր մէկ ձեւն է Եկեղմիդիայի գերեզմանին
վրայ գրուածը. DI MANES: Ասոնց մեծը կըսուէր
Սումանուս. եւ իրենք ասոր հրամանովը դժոխքէն
կըրնային ելլել (կռապաշաներուն կարծեօքը). եւ
տգէտ եւ ղիւրահաւան մարդիկ շատ անգամ մութի
մէջ ասոնք տեսնել կարծած են. եւ ասկէց է զիշեր
ատեն գերեզմանատան մէջէն կամ քովէն անցնելէն
վախալը: Մեռել Թաղելու սահմանուած տեղերը
ստորերկրեայ կամ դժոխաց չաստուածներուն նուիր-

ռած էին, եւ կրօնական տեղ (լօ՛քա ուէլիճիօղա) կըսուէին. իսկ երկնային չաստուածներուն նուիրուած տեղերը սրբազան տեղ (լօ՛քա սա՛քրա) կանուանէին :

Իսկանիա եւ Ետրուրիա եւ Վաղաբրիա մաներուն համար շինուած սեղանները միշտ զոյգ եւ իրարու քով կըլլային . եւ նոճիի ճւղերով կը պատէին . եւ զոհ մորթելու ատեննին յատուկ կը դիտէին որ՝ կենդանին գետինը նայած ատենը գլուխը կըտրեն : Փորոտիքը գետնին վըայէն քաշելով այն սրբազան սեպուած շրջապատին բոլորը երեք անգամ կը պըտըտցընէին . ետքը կրակի մէջ կը ձգէին . որ սաստկացընելու համար վըան եղալ կը թափէին : Այն կրակին մէջ պիտի այրուէր չէ՛ թէ միայն բոլոր կենդանին , այլ եւ անիկայ կապած չուաննին ալ , զոհին յատկացած ամէն փայտերն ալ . եւ արարողութիւնը իրիկունը մը թնած ատենը պիտի սկսէր : Ամներուն ջերմեւանդութիւն ունեցողները . եւ անոնց հետ շարունակ հաղորդակցութեան մէջ ըլլալ ուզողները մեռելներուն գերեզմանին քով կը պառկէին կը բնանային . որպէս զի մեռելներուն հոգիներնուն միջնորդութիւնովը ըլլալիքները իմանան երազներնուն մէջ :

Երօճի ծառերը մաներուն նուիրուած էին . եւ մահաբձաններուն վըայ մաներուն քանդակը կըլլար, որ երբեմն այդ մահանշան ծառերը, բըռնած կըլլային . երբեմն ալ կայլինով կըտրելու կաշխատէին . վասն զի նոճիին մէկ ճիւղը կտրուի նէ՛ ալ չբուսնիր . ինչպէս որ մեռածն ալ նորէն ծնանելու յոյս չկայ : Ինն թիւը մանեւուն նուիրուած էր . որով-

հետեւ թուական յառաջատուութեան վերջինն էր. ու իսկ մարդուս կենացը վերջ բերող մահուն նշանն էր։ Եսկէց է շատ առիթներու մէջ ինն թիւը գեշ նշան սեպուիլը։ Հիները բազկային ձեւը դժոխքին դրոշներուն ձեւովն է կըսէին. ասոր համար բազկան ալ մաներուն նուիրած էր. երկաթի եւ պղնձի ձայներէն մաները չեն ախորժեք եւ լըսածնուն պէս ասոնք ալ դժոխոց ուրուականներուն պէս կը փախչին կը կարծէին. բայց կըսէին որ կրակ տեսնեն նէ կը զուարճանան։ Աստի Խաւիպի ամէն աղջերը գերեզմաններուն մէջ վառած քառակուսի կանթեղներ կը պահէին. եւ հարուստները ասոնք վառելու եւ խնամելու հոգը իրենց գերիններուն կը յանձնէին։ Վուցէ՛ Վիկոմիգիա գանուած երկրորդ գերեզմանին ձախ կողմի դռնակն ալ այս կանթեղները ներս դնելու դուռ հանելու կը ծառայէին։ Եյս կանթեղները մարելը ծանր յանցանք էր. եւ հռոմէական օրէնքը՝ այս կերպով գերեզմաններուն սրբութիւնը անարգողները սաստիկ կը պատժէին։ Հին մահարձաններուն վրայ երբեմն քիւնէն կամ քիւն հանդուս դրելուն տեղը՝ ինչպէս որ վերը տեսանք, քիւն սաւրի (սրբազան աստուածներ), կամ քիւն Բաւրի (հայրենի աստուածներ) կը գրէին։ Շատ հին ժամանակը հասարակաց կարծիք էր՝ որ օտար երկիր մեռնողներուն ոգիները կամ մաները բարբարական կըլլան, եւ իրենց երկիրը դառնալ կուզեն։

ԵՅԼ ԵՒ ԵՅԼՔ

Պիոգիէն շնական : Ենական ըսուածները փիլիսոփայութեան ուսմունք մը բըռնած էին, որով մարդոց մէջ սովորական եղած բաներուն հակառակը կը նէին : Պիոգիէնս ասոնց մէկն էր . եւ կը պատմուի ասոր համար թէ՝ օր մը ցերեկին լապտերը վառած կը պըտըտէր . երբ հարցուցին իրեն թէ ի՞նչ կը բընտըռես . պատասխանեց, մարդ կը բընտըռեմ : Եսոր վրայ Ֆիֆէլ անուն գերմանացի բանաստեղծը առակ մը շինած է . որ է այս :

Լապտերը ձնոքը՝ խարիթեան կուռքերուն մէջ հանին առջեւէն անցած ատենը քրմապետը տեսաւ որ դրանն առաջը նստեր էր . եւ ողորմութիւն ուզեց . ծեր եմ եւ անօթի եմ ըսաւ . կաղաչեմ . գոնէ մէկ ստակ մը ողորմութիւն տուր ինծի : Քրմապետը ըսաւ . իմ օրհնէնքս քեզի կօգտէ տը՛ղաս . եւ ելաւ մեհեանը մտաւ : Օտարու վերաբերեալ բաներ ծախողի մը խանութի առաջ մէկ կին մը տեսաւ որ բան ծախու կառնէր . մօտեցաւ եւ ըսաւ . խա՛թուն՝ քու հաճոյքիդ համար բաւական ծախք կընես . ես անօթի եմ . կը հաճի՞ս ինծի ալ հացի մը ստակ տալու : Կինը պղինձ դենար մը նետեց, գնա՛ գարիէ հաց մը առ կեր ըսաւ . ետքը նոյն կինը տասն եւ երկու արծաթ դրամ տուաւ շան վիշոց մը գնեց : Պիոգիէնս այս տեսաւ . ահանջը քերելով անկէջ հեռացաւ :

Ենդիէն տեսաւ որ Սաղամփնայի իշխանը փառաւոր կառք մը նստած անդիէն ոտդին կուգար : Այլ

ընց Վիոգինէս, կառքին ոսկէգօծ դռնակը բըռնեց եւ ըսաւ. աստուածներու որդի. կայնէ ինծի մօտիկ ըրէ՛ իշխանը բարկութեամբ ըսաւ. կորսուէ ատկէ լիբբ. հիմայ ընդ չարաչար ծեծել կուտամ: Վերի մը կը տեսնէ, կուգայ ծեր փշլիսոփան կառքին դռնէն ետ կը քաշէ. եւ գլխէն հանած ձեռքը բռնած գլխարկին մէջ երկու դահկան կը ձգէ: Վիոգինէս կը սէ. հազիս գոայ մարդ մը. ամսոս որ այն ալ գերի է. եւ լապտերը կը մարէ:

Ֆէֆէլ այս առակէն ինչ բարոյական հաներ է չեմ գիտեր. բայց դիւրաւ ելլելու իմաստը ստ է, որ Վիոգինէսի բնաւորած մարդը իր շահուն է եղեր. նպաւ տակը անձնասիրութեան գլուխ կը կապէ: Վերիին ըրածը յիշաւի մարդութիւն է. բայց Վիոգինէս կուգէր որ մէկէն ինքը շահ մը տեսնէ՝ որ անիկայ մարդու տեղ դնէ. Այս է Ֆէֆէլին ցուցուցած Վիոգինէսը. բուն Վիոգինէսը այս չէ. այլ կարասի մէջ բնակողն է, որ օր մը երբ կարասին բերանը արեւուն դարձուցած կը տաքնար՝ Աղեքսանդր մակեդոնացին եկաւ դիմացը կայնեցաւ, եւ ըսաւ. ինչ կուղես նէ ըսէ ինծի որ ընեմ: Վիոգինէս պատասխանեց. քեզնէ մինակ սա կուղեմ որ արեւուս դիմացէն անդին երթաս որ տաքնամ: Բանաստեղծութեան պայմաններուն մէկը՝ պատմութեան ենթակայ բըռնած մարդերնուն բնաւորութիւնը չփոխելն է. Ֆէֆէլ Վիոգինէսին բնաւորութիւնը փոխեր է. Սաղամոնայի իշխանին աստուածներու զաւակ ըսող Վիոգինէսը Աղեքսանդր մակեդոնացիէն բան մը չուզելով տակառին առջեւէն վըռնէ տողը չէ՛: